

Böngész

Egy nyelvatlaszlap művelődéstörténeti és nyelvi tanulságaiból

1. „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” (RMNyA.) szerkesztése közben számos olyan térképlappal találkozom, amely magyarázásra, kommentálásra csábít. Ilyenkor — mivel a szerkesztésnek szigorú ütemezésben haladnia kell — többnyire csak arra van idő, hogy néhány gondolatvázlat egy cédulára, a cédula pedig valamilyen tematikus borítékba kerüljön, várván egy szebb napot, hogy onnan ismét napvilágra juthasson. Ez a szebb nap most Jakab László tanár úr jubileuma. Céduláim között böngészve ráakadtam a *böngész* feliratúra, amely arra figyelmeztetett, hogy lapozzam fel az RMNyA. második kötetének 324. számú térképlapját. Fellapoztam, s tallózásom gyümölcseiből néhány fürtöt most az ünnepi asztalra teszek.

2. Az élelmiszerek begyűjtésével, a termés betakarításával kapcsolatos szókinccs minden nép életében fontos szerepet játszott, s játszik még ma is. Nem érdektelen tehát megvizsgálni, hogy az ide sorolható lexémák csoportjai és egyedei hogyan alakultak, honnan jöttek, hogyan családosulnak, mely irányokba fejlődnek és hatolnak tovább. Ez a munka esetenként komoly nyelv- és művelődéstörténeti, valamint nyelvföldrajzi elmélyülést kíván. A jelen írás csupán szerényebb keretek között mozoghat, de igyekszik felhívni a figyelmet a témában rejlő komplex feldolgozás lehetőségeire is. A nyelvreírás szintjei közül főleg a jelentéstörténetre és lexikológiára összpontosít, nem hallgatva el a hang- és alaktan egynémely kérdését sem — mindezeket a térbeliség (s részben időbeliség) dimenziójában szemlélve.

3. Az RMNyA. 324. számú *böngész* címszava a szőlővel kapcsolatos: a szüret után elmaradt gyümölcs, a levelek között megbújó kisebb szőlőfürtök, szőlőszemek keresésére utal. Ezt a pontosítást szolgálja a címszó után beiktatott zárójeles kiegészítés: „*böngész* (elmaradt szőlőszemeket)”. A kérdőív idevágó mondata pedig így hangzik: „Hogy mondják azt, amikor valaki szüret után szőlőszemeket keresgél?”. A *böngész(ik)* közismert szó, a köznyelvben nemcsak a gyümölcsszemek keresgélését jelentheti, hanem a *keres*, *tallózik*, *nézeget*, *olvasgat* szinonimájaként (vö. SzinSz. 61) általánosabb jelentésre is szert tett (ÉKsz. 154). A nyelvjárásokban a központi nyelvterület szava, az ÚMTsz. adatainak

zöme az Alföldről való. „A magyar nyelvjárások atlasza” sajnos csak az ige névszói tövét adó *böng* ~ *bönge* ~ *bénge* ’kis szőlőfürt’ elterjedéséről tájékoztat, l. MNyA. 105. *fürt* (a szőlőé; kicsi). Ez már erősen visszaszorulóban van (l. még is: ¹ G-9: *bönge*, E-5, H-1, Csz-13: *bénge*, E-4, 5, 7, 11, <K-9>: *bëng* ~ *böng*, vö. még D-37: *böngér* is), helyét jórészt a *biling* ~ *billeng*, *csilling* ~ *csilleng*, *csömbő* ~ *csömbők*, *böndő* ~ *böngyő* és társai vették át. A kevés adatból csak nagyon óvatos következtetéseket lehet levonni, de abból a tényből, hogy a reliktumok a nyelvterületnek mind az északi, mind a déli részén felbukkannak, egykori általánosabb földrajzi elterjedtségre lehet következtetni.

Az RMNyA. *böngész* címszavú térképén a *bengész* ~ *böngész*, *bengéz* ~ *böngéz*: *bengézik* adatok egy tömbben, jól jellemezhető nyelvföldrajzi körben, a dél-alföldi régió romániai részein, azaz a Fehér-Körös, Maros, Temes, Béga folyók vidékén figyelhetők meg (I-1, 2, J-1, 3, O-1, 2, P-1). A lexéma terjedése feltehetőleg a nyelvterület déli sávjában, nyugat → kelet irányban zajlott, de Erdélybe nem hatolt be, megállt a nagytájat határoló hegyek nyugati lábainál (az említett kutatópontokon kívül előfordulására semmi nyom).

A *böngész(ik)* ige nagy valószínűséggel nem a szőlőművelés, gyümölcsstermesztés „szakszavaként” keletkezett, hanem a szélesebb értelemben vett gyűjtögetés egyik jellemző kifejezése lehetett.² Erre mindenekelőtt a *bönge* ~ *bénge*, *böng* ~ *bëng* alapszavak etimológiájából következtethetünk. Az eredet dolgában mind a TESz., mind az EWUng. óvatosan nyilatkozik. A TESz. ezt írja a *bönge* szócikkében: „Ismeretlen eredetű. Feltehető korábbi jelentése a növényi ágon található apró csomó lehetett; innen érthető, hogy bimbót, rügyet és bogyótermést egyaránt jelölhetett. Később sajátosan a szedéskor száron maradó, rendszerint apró szőlőfürtnek a jelölője lett. [...] — Esetleges hangfestő eredete, illetőleg a *bimbó* alakváltozatainak tartott *bingó*-féle szavakkal való kapcsolata további vizsgálatra szorul.”

Az EWUng. a *bönge* és *böngész(ik)* viszonyát tisztázatlannak tartja, mivel a *bönge* :> *böngész* képzésen kívül lehetségesnek tartja a főnévnek igéből történő elvonását is. E lehetőséget természetesen nem zárhatjuk ki, de valószínűsége messze elmarad a képzés mögött. Ha elfogadjuk az EWUng. ötletét, miszerint az abszolút tő a *bog* szó magas hangrendű *bög* párhuzamának *n* járulékhanggal egészült változata lehet, ez is megerősíti a főnév → ige képzést. Szerintem jó helyen tapogatózik a TESz., amikor az abszolút tő onomatopoeitikus eredetének lehetőségét felveti (jóllehet az EWUng. erről már nem szól). A *bog* ~ *bög* ’rügy,

¹ Itt és a továbbiakban a nyelvatlaszok mellékjeles adatait technikai okok miatt egyszerűsített fonologikus írásmóddal közlöm.

² Vö. még: „A bilingérezés eredetileg a tőkén maradt apró szőlőfürtök keresgélését, összeszedését jelentette. De mi diót, szilvát, mogyorót meg egyéb gyümölcsöket is bilingérezünk.” (LŐRINCZE LAJOS, Bilingérezés. Szógyűjtemény Szentgál XVIII–XIX. századi nyelvéből. Veszprém, 1989. 5).

bogyó' hangutánzó eredetének mérlegelésekor figyelembe kell venni a növekvő, kibomló, kipattanó növényi részek megnevezésének onomasziológiai párhuzamait, például *rügy* — *rittyen*, *bimbó* — *bomlik*, *bogyó* — *buggyan* stb., de ennek módszeres bizonyítása már messzire vezet, talán egy újabb tanulmány feladata lesz.

4. A romániai magyar nyelvterület legnagyobb részén a *tallóz(ik)* és hangtani változatai találhatók 'böngész' jelentésben. Az elterjedés két foltra osztható: egy északnyugatra és egy délkeletre. Az északnyugati a magyar-román és ukrán-román határtól a Kis- és Nagy-Szamos vidékéig terjed, a délkeleti pedig durván a Maros mezősegi szakaszától kelet-délkeletre, zömmel a Székelyföld területén. A kettő között, a Mezőségen változatos formák találhatók, melyekről később szólok. Meglehet, hogy a két nagy tömb egykor összeért, és csak később, a Mezőség saját megoldásainak felülkerekedésével vált ketté. De azt sem zárhatjuk ki, hogy a székelyföldi *tallóz*-féle alakok ún. hozott lexémák, amelyek a székelekkel együtt vándoroltak nyugatról keletre még a középkor folyamán.

A *tallóz* eredeti jelentése: 'tarlón hátrahagyott gabonafejeket gyűjtöget'. Eredetileg tehát ez sem a szőlőhöz kötődő kifejezés, de a *böngész*-hez hasonlóan többszörös jelentésváltozás következett be rajta, melynek során eljutott egy általánosabb 'gyűjtöget' jelentéskörbe. (Érdekes, hogy az irodalmi nyelvben mindkét szónak kialakult az olvasással kapcsolatos mellékjelentése.)

Az alaktörténettel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy a *tarló* eredetibb *rl* hangkapcsolata az igében többnyire *ll*-re módosult, aza regresszív teljes hasonulás következett be. Van azonban az *rl* > *rr* változásra is példa. A Székelyföld néhány déli kutatópontján (T-7, 10, 12, 14, 15, 18) *torróz* ~ *torrósz* formák élnek. A szóvégi *-z*, *-sz* közül nyilván a *-z* igeképzős megoldás az eredetibb, az *-sz* pedig a térben közeli *-ász* képzős szavak analógiáját mutatja. Érdekes, hogy az — alább tárgyalandó — mezősegi *kurkász* és a *tallóz* ~ *tallósz*-féle szavak tömbje között egy hosszú kelet-nyugati átmeneti sáv van, ahol a *tollász* alakú lexémák láthatók (L-18, M-6, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, N-4, T-2, U-1), de ezeknek természetesen nincs közük a *toll* főnévhez és a belőle képezhető igéhez. Végződésükben a *-z*-t *-ász* igeképző váltotta fel, miközben — úgy tűnik — népetimológias átértékelődés is lezajlott. (Hasonló képzőcserét mutat még két szomszédos kutatóponton a *nyomoz* → *nyomász* esete: T-5 → T-3.)

5. A Mezőség sajátos alakjait vizsgálva meglepődve tapasztaljuk, hogy nem csupán a gyűjtögetés fogalomköréből, hanem egy másik ősi foglalkozás, a vadászat szókincséből is adaptálódtak kifejezések a 'böngész' jelentésre. A vad nyomát követő élelemszerzés szintén kifejlesztett olyan szavakat és szó szerkezeteket, amelyekben a legfőbb jelentésmozganattá a 'keres, utánajár' lépett elő. Ilyen mindenekelőtt a már említett *nyomoz* (F-2, 4, T-5), nyílt *a*-zó kiejtéssel *nyomaz* (F-2, 11), képzőcserével a *nyomász* (T-3), illetőleg igei szerkezettel:

menyünk nyomjára (F-4), *menyen nyomázni* (F-13), *nyaman menyünk* (F-12), *menyen a nyomra* (L-1). A nyomkövetés, vadkövetés megjelölései a következők is: *menyen utánno* (F-2)³, illetve ennek részleges román tükörfordítása: *menyen pē urmē* (F-1, 8, L-6 — az utolsó zárt *ē* velarizált ejtésű).

A vadászat, vadkergetés szava volt eredetileg — a *kerget*-hez, *keres*-hez hasonlóan — a *kurkász* is, melynek *kur* tövében állatúzó indulatszó lappang (l. bővebben: JUHÁSZ DEZSŐ, *Kur, kür, kör, ker* — és ami köröttük van: Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR GÉZA. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp., 1993. 153–9). Ez a szó a Maros két partján, a Küküllők alsó folyásánál és a Belső-Mezőség néhány kutatópontján bukkan föl (F-7, 9, G-1, K-4, L-2, 3, 4, 7, 13, 15, 16, 17, M-1, 4). Ettől a tömbtől csak egy távoli előfordulás van: Köröstárkányban *kurgyász* (J-2) alakot találunk, amely nyilvánvalóan a *kurkász* lexéma változata, és sok más szóval együtt bizonyítja e falu mezőségi eredetű nyelvjárássziget voltát.

Ami a négy moldvai kutatópontot illeti: az északi csángókat képviselő Szabófalváról (H-1) nem sikerült értékelhető választ kapni. A déli csángóknál, Bogdánfalván (N-1) a *nyomász* formát látjuk, újabb bizonyítékát találva annak, hogy ez a néprészleg is alapjaiban mezőségi eredetű. A moldvai székely (hagyományosabb terminológiával: székelyes csángó) csoportból való Pusztina (N-2) és Diószeg (U-8) egyaránt *keres* alakot mutat, ami lehet egy általánosabb jelentéstartalmú ige helyi adaptációja, de lehet a vadászat ősi terminológiájából átemelt szó is, mint a *kerget* (← 'vadászaskor vadat rejtekhelyéről) *ker!* állatúzó szóval kikerget', bővebben l. JUHÁSZ i. m. 157). Annál inkább gondolhatunk efféle jelentéstani előzményre, mivel a *kurkász*-on kívül létezik *csürkész* is (L-10, Marosbogát), melynek tövében a *csür!* állatterelő, állatkergető szó van. A *csür* — mint ahogy erről egy másik tanulmányomban írtam (JUHÁSZ, A nyelv és a kultúra együttes vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvjárási és néprajzi atlaszok alapján: Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum. 3A. Sessiones Sectionum. Debrecen, 1990. 250) — a *csürrent* 'vadra rárivall' és a *csürhe* tövében is felismerhető.

6. A *csürkész* felbukkanási helyétől nem messze, az Aranyos folyó vidékén található a *csikász* (L-9) ~ *csikész* (K-3, L-5) előfordulási területe. Atlaszunk a *csikász* ~ *csikész* szavakat a *csürkész*-szel azonos szimbólummal jelölte meg. Az alaki hasonlóság és a földrajzi szomszédság miatt ez az eljárás védhető, de etimológiailag alighanem két különböző lexéma konvergens fejlődéséről van szó. A *csürkész*-ről már szóltam, a *csikász* pedig legvalószínűbb magyarázat szerint a *csik* 'egyfajta hal, *Misgurnus fossilis*' szóval hozható összefüggésbe, tehát átvezet bennünket a vadászat világából a halászat területére. A *csikász*

³ Itt korrigálok atlaszunknak egy kisebb technikai hibáját: az E-6-os kutatópontra adathiány (—) helyett tévesen került a *menyen utánno* szerkezet.

nemcsak igeként, hanem főnévként (-ász n o m e n k é p z ő s származékként) is megvan a régi magyar szókincsben, l. például a SzT. *csikász*, *csikászás*, *csikászat*, *csikászhat*, *csikászhely*, *csikászik*, *csikászó* stb. címszavait, ill. a NéprLex. *csikász* szócikkét (I, 503–6), továbbá KÁZMÉR családnévszótárát (RMCsSz. 245). A csikászok, pákászok a folyók, mocsarak, rétek halainak, madarainak, növényeinek begyűjtéséből tartották fenn magukat vagy tettek szert kiegészítő jövedelemre, tehát a gyűjtögető, halászó-vadászó életforma jellegzetes képviselői voltak egészen a XIX. századig bezárólag, így a népi tudat joggal kapcsolta őket, illetőleg a *csikász(ik)* igét a gyűjtögetés, keresgélés fogalmköréhez. A *csikász* > *csikész* változás talán már az elhomályosulás jele, ahol a többeli eredeti mély hangú (veláris) *i* alapján fennálló illeszkedés az új (palatális) *i*-hez idomul. A folyamatot a *csürkész*-féle rokon hangzású szavak analógiája is támogathatta.

7. Szemlémet a dél-erdélyi, hétfalusi Tatrang *kocsányoz* ~ *kocsánoz* szavával zárom. Ez az atlaszlapon önmagában álló, hapax jellegű adat. Alakszerkezete világos: a *kocsány* 'a gyümölcs szára' főnév *-oz* igeképzős származékáról van szó, melynek feltehető jelentése '(gyümölcsöt) száráról leszed', 'gyümölcsöt szedeget; keresgél'.

8. Zárszóul megjegyezhetjük: a szüret után elmaradt szőlő, gyümölcs megke-resését, begyűjtését megnevező szókincs eredete, forrása rendkívül változatos: nemcsak a vad és termesztett növények világával kapcsolatos, hanem szerepet játszik benne a vadászat és halászat egykori terminológiája is. Ez utóbbi körben minden tarkasága ellenére sajátos egységként fogható fel a Mezőség, amely itt a legarchaikusabb kultúrájú tájnak mutatkozik.

JUHÁSZ DEZSŐ

